

1.1 રાજ્યની રૂપરેખા

ગુજરાત ભારતના પશ્ચિમ કિનારે સ્થિત છે, જેની પશ્ચિમે અરબ સાગર, ઉત્તરે રાજસ્થાન, પૂર્વમાં મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ્યો આવેલા છે. રાજ્ય તેની ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશાએ પાકિસ્તાન સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ પણ ધરાવે છે. તે લગભગ 1,600 કિલોમીટરનો સાગરકાંઠો ધરાવે છે, જે ભારતની મુખ્ય ભૂમિના સાગરકાંઠાનો એક તૃતિયાંશ ભાગ છે. ભૌગોલિક વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ ગુજરાત સાતમું સૌથી મોટું (1,96,024 ચો. કિ.મી.) રાજ્ય છે અને વસ્તીના હિસાબે નવમું છે. રાજ્યની વસ્તી 2011માં 6.10 કરોડ હતી તે વધીને 2021માં 7.03 કરોડ થઈ હતી, જે એક દશકમાં 15.25 ટકાની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. 21.9 ટકાની અખિલ ભારતીય સરેરાશની સરખામણીએ 2011-12માં ગરીબી રેખા હેઠળની વસ્તીની ટકાવારી 16.6 ટકા હતી. રાજ્યમાં 33 જીલ્લાઓ અને 251 તાલુકાઓ આવેલાં છે.

પ્રવર્તમાન ભાવો મુજબ 2020-21માં રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (GSDP) ₹ 16,58,865 કરોડ હતું. 2020-21 દરમિયાન ₹ 2,35,969નું રાજ્યનું માથાદીઠ એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન એજ સમય ગાળા દરમિયાન ₹ 1,45,680ની અખિલ ભારતીય સરેરાશ કરતાં ઊંચું હતું. રાજ્યનો સાક્ષરતા દર 78 ટકા (2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ) હતો. રાજ્યની રૂપરેખા પરિશિષ્ટ 1.1માં દર્શાવવામાં આવી છે.

1.1.1 ગુજરાત રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન

રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન એ ચોક્કસ સમયગાળામાં રાજ્યની હદની અંદર ઉત્પાદિત તમામ માલસામાન અને સેવાઓનું મૂલ્ય છે. રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ એ રાજ્યના અર્થતંત્રનો એક મહત્વપૂર્ણ દર્શક છે, કારણ કે તે કોઈ એક સમયગાળામાં રાજ્યના આર્થિક વિકાસના સ્તરમાં થતા ફેરફારોનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

ગુજરાત રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (અંકિત મૂલ્ય) અને તેની સામે રાષ્ટ્રની વાર્ષિક વૃદ્ધિના વલણો કોઠા 1.1માં આપ્યા છે.

કોઠો 1.1: એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને ગુજરાત રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિના વલણો

(₹ કરોડમાં)

વર્ષ	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
રાષ્ટ્રીય એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (પાયાનું વર્ષ 2011-12)	1,53,91,669	1,70,90,042	1,88,86,957 (2 nd RE)	2,03,51,013 (1 st RE)	1,97,45,670 (P)
વર્તમાન ભાવોએ અગાઉના વર્ષની તુલનાએ એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દર (ટકા)	11.76	11.03	10.51	7.75	(-) 2.97
રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (પાયાનું વર્ષ 2011-12)	11,67,156	13,29,095	15,02,899 (P)	16,49,505 (Q)	16,58,865 (A)
વર્તમાન ભાવોએ અગાઉના વર્ષની તુલનાએ રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દર (ટકા)	13.43	13.87	13.08	9.75	0.57

સ્રોત: કેન્દ્રીય આંકડાશાસ્ત્ર કચેરી (CSO), આંકડાશાસ્ત્ર અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય ગુજરાત (અંદાજપત્રીય પ્રકાશન નં. 30, 2021-22)

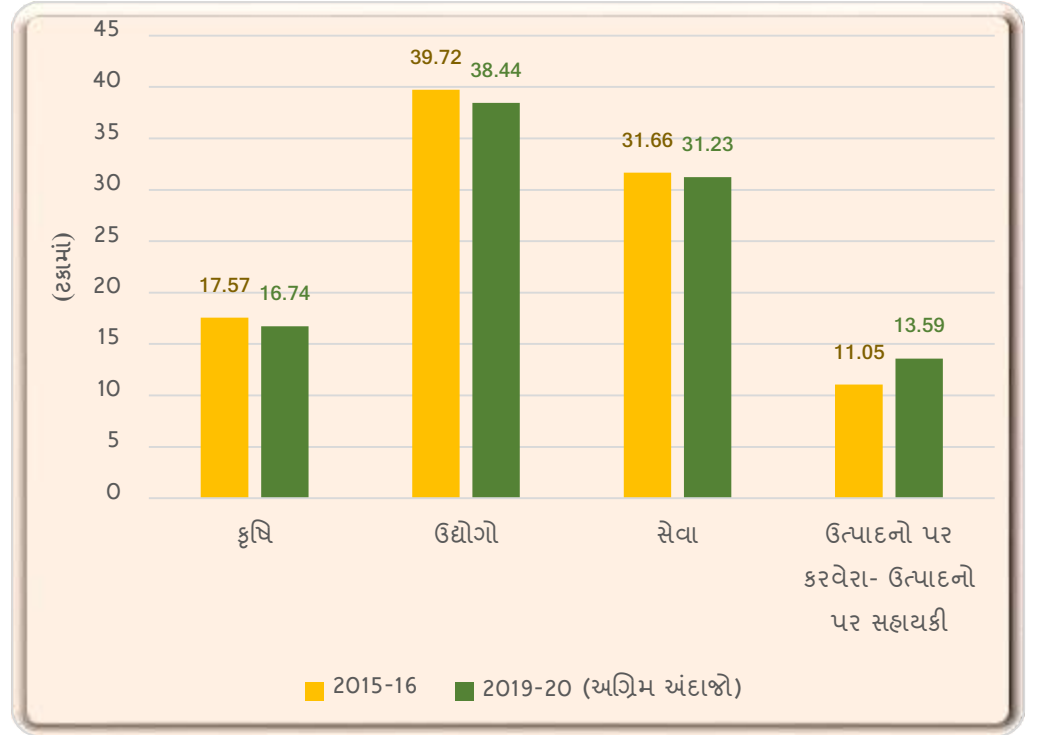
RE: સુધારેલ અંદાજો; (P) કામચલાઉ અંદાજો; (Q): ત્વરિત અંદાજો; (A): અગ્રિમ અંદાજો

ઉપરોક્ત કોઠામાં દર્શાવેલી વિગતોમાંથી જોઈ શકાય છે એ મુજબ, ગુજરાત રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની 2016-17થી 2020-21ના સમયગાળા દરમિયાનની વૃદ્ધિ, રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધિ દરની સરખામણીએ ઉંચા દરે થઈ હતી. 2020-21 દરમિયાન, રાજ્યે પાંચ વર્ષમાં સૌથી નીચો વૃદ્ધિ દર નોંધાવ્યો હતો જ્યારે રાષ્ટ્રએ નકારાત્મક વૃદ્ધિ દર નોંધાવ્યો હતો.

આલેખ 1.1 છેલ્લા પાંચ વર્ષ¹ (2015-20) દરમિયાન રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનમાં ક્ષેત્રવાર ફાળો દર્શાવે છે. એ જોઈ શકાય છે કે, રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનમાં ઉદ્યોગોનો સંબંધિત હિસ્સો 2015-16માં 39.72 ટકા હતો તેમાં ઘટાડો થઈને 2019-20માં 38.44 ટકા થયો હતો. એ જ રીતે, કૃષિ અને સેવાઓના ક્ષેત્રોમાં પણ ઘટાડો જોવાયો હતો. આમ છતાં, રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનમાં ઉત્પાદનો પરના કરવેરાનો સંબંધિત હિસ્સો (રોકડ સહાય બાદ) એજ સમયગાળામાં વધ્યો હતો.

¹ અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાતે જણાવ્યા મુજબ 2020-21ની ક્ષેત્રવાર વિગતો માર્ચ 2022માં ઉપલબ્ધ થશે.

આલેખ 1.1: રાજ્યના એકંદર ઘરેલું ઉત્પાદનમાં ક્ષેત્રવાર હિસ્સામાં ફેરફાર (2015-16થી 2019-20)

માહિતીનો સ્ત્રોત: અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાત

1.1.1.1 રાજ્યના અર્થતંત્રમાં રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોનો ફાળો

રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો (જાહેર ઉપક્રમો/ઉપક્રમો) રાજ્યના અર્થતંત્રમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. 31 માર્ચ 2021ની સ્થિતિએ, રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના 97 ઉપક્રમો² હતાં. જેમાં ચાર વૈધાનિક નિગમો અને 93 રાજ્ય સરકારની કંપનીઓ સમાવિષ્ટ છે. વર્ષ દરમિયાન, કંપની અધિનિયમ, 2013ની (અધિનિયમ) કલમ 139(5) હેઠળ, રાજ્યના નવ જાહેર ઉપક્રમો ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકના કાર્યક્ષેત્રમાં આવ્યા હતાં. આ નવ જાહેર ઉપક્રમોની ટૂંકી વિગતો કોઠા 1.2માં આપવામાં આવી છે.

કોઠો 1.2: નવા ઉમેરાયેલા નવ જાહેર ઉપક્રમોની વિગતો

ક્રમ સં.	જાહેર ઉપક્રમનું નામ	ભરપાઈ થયેલી શેર મૂડી (₹ લાખમાં)	ગુજરાત સરકારનું રોકાણ (₹ ટકામાં)	ઉદ્દેશપત્ર/ધારાધોરણ પત્ર અનુસાર કંપનીનો ધ્યેય
1.	ગીફ્ટ પાણી માળખા લિમિટેડ (GIFT Water Infrastructure Limited)	9.75	100	આનુષંગિક માળખાગત સુવિધાની જરૂરિયાતો, વ્યવસાયિક અને આંતરિક કબજેદાર, ભૂમિ-ચિત્રણ અને બાગાયત, વગેરે ચાર્જ વસૂલ કરીને પૂરા પાડવા.

² વધુ વિગતો માટે કૃપા કરીને આ અહેવાલના ફકરા 2.4.3.2 અને 4.13 જુઓ.

ક્રમ સં.	જાહેર ઉપક્રમનું નામ	ભરપાઈ થયેલી શેર મૂડી (₹ લાખમાં)	ગુજરાત સરકારનું રોકાણ (₹ ટકામાં)	ઉદ્દેશપત્ર/ધારાધોરણ પત્ર અનુસાર કંપનીનો ધ્યેય
2.	ગીફ્ટ જીલ્લા કૂલિંગ સીસ્ટમ લિમિટેડ (Gift District Cooling System Limited)	9.75	100	જિલ્લા ઠંડક પ્રણાલીનું આલેખન, ઇજનેરી કાર્ય, વિકાસ, ધિરાણ, અમલીકરણ, સંચાલન અને જાળવણીનો વેપાર કરવો.
3.	ગીફ્ટ સંયુક્ત રોકાણ વ્યવસ્થાપન કંપની લિમિટેડ (GIFT Collective Investment Management Company Limited)	500.00	100	આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સેવા સીટી/ સેન્ટર/હબના આલેખન, વિકાસ, ધિરાણ, બાંધકામ અને જાળવણીનું કાર્ય. કોઈપણ યોજનાની સેબી (સામૂહિક રોકાણ યોજનાઓ) વિનિયમ, 1999ના અનુપાલન સાથે ગોઠવણ, સંચાલન અને વ્યવસ્થાપનનું કાર્ય.
4.	ગીફ્ટ વીજ કંપની લિમિટેડ (GIFT Power Company Limited)	9.75	100	વિદ્યુતના કોઈપણ સ્ત્રોતમાંથી તેની શોધખોળ, વિકાસ, નિર્માણ, સંચય, પૂરવઠો અને વિતરણ વહેંચણીનું કાર્ય.
5.	ગીફ્ટ સેઝ લિમિટેડ (GIFT SEZ Limited)	9.75	100	ગીફ્ટ સીટી સેઝના (ધરેલું ટેરીફ વિસ્તાર સિવાયના) વિસ્તાર માટે આલેખન, વિકાસ, ધિરાણ, બાંધકામ, સંચાલન અને જાળવણીનું કાર્ય.
6.	ગીફ્ટ ઉત્પાદ વ્યવસ્થાપન સેવા લિમિટેડ (GIFT Waste Management Services Limited)	9.75	100	ગીફ્ટ સીટીમાં ઘન-કચરા વ્યવસ્થાપન માળખાનું આલેખન, ઇજનેરી, બાંધકામ, સ્થાપન, અમલીકરણ, સંચાલન અને જાળવણીનું કાર્ય.
7.	ગુજરાત આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા તકનીકી સીટી કંપની લિમિટેડ (Gujarat International Finance Tec City Company Limited)	36,541.88	100	ગીફ્ટ સીટી ધરેલું ટેરીફ વિસ્તાર માટે (સેઝ સિવાયના વિસ્તાર માટે) અત્યંત આધુનિક માળખાકીય સુવિધાઓનું આલેખન, વિકાસ, ધિરાણ, બાંધકામ, સંચાલન અને જાળવણીનું કાર્ય.
8.	ગીફ્ટ ICT સેવાઓ લિમિટેડ (GIFT ICT Services Limited)	9.75	100	માહિતીલક્ષી પ્રોધ્યોગીકીનું માળખું, સેવાઓ અને મંચ ઊભો કરવો અને નાણાકીય સેવાકીય સંસ્થાઓને પ્રાદેશિક અને વૈશ્વિક સ્તરે ચલાવવાની ઓફર આપવી.
9.	ગુજરાત રાજ્ય દિવ્યાંગ નાણા અને વિકાસ નિગમ (Gujarat State Handicapped (Divyang) Finance and Development Corporation)	1.00	100	ગુજરાતના દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓને લોન અને પેશગીઓ આપવા ધ્વારા તેઓમાં સામાજિક, આર્થિક અને વિકાસકીય પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવું અને રાજ્ય સ્તરીય સંસ્થાઓને વિકાસ માટે મદદ કરવી.

રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના 97 ઉપક્રમો પૈકી, ચાર³ ઉપક્રમો શેરબજાર (બજારો) પર નોંધાયેલા હતાં. 97 જાહેર ઉપક્રમોમાં 16 નિષ્ક્રિય ઉપક્રમોનો સમાવેશ થાય છે. રાજ્યના જાહેર ઉપક્રમો રાજ્યના અર્થતંત્રના વિકાસ માટે અતિ મહત્વનું માળખું પૂરું પાડવા ઉપરાંત રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનમાં પણ નોંધપાત્ર ઉમેરો કરે છે. રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને રાજ્યના જાહેર ઉપક્રમોના વાર્ષિક વકરાનો ગુણોત્તર રાજ્યના અર્થતંત્રમાં રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોની પ્રવૃત્તિઓનું ધોરણ દર્શાવે છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષના (2016-21) રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને રાજ્યના જાહેર ઉપક્રમોની તુલનાત્મક વિગતો કોઠા 1.3માં આપી છે.

કોઠો 1.3: રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સામે રાજ્યના જાહેર શ્રેત્રના ઉપક્રમોના વકરાની વિગતો

વિગતો	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
વકરો ⁴ (₹ કરોડમાં)	1,11,953.31	1,25,827.15	1,48,487.47	1,54,020.09	1,51,553.74
વકરામાં ફેરફારની ટકાવારી	0.83	12.39	18.01	3.73	(-)1.60
ગુજરાતનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (₹ કરોડમાં)	11,67,156	13,29,095	15,02,899 (P)	16,49,505 (Q)	16,58,865 (A)
રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનમાં ફેરફારની ટકાવારી	13.43	13.87	13.08	9.75	0.57
રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સામે વકરાની ટકાવારી	9.59	9.47	9.88	9.34	9.14

સ્રોત: જે તે વર્ષોમાં અંતિમરૂપ અપાયેલા નાણાકીય પત્રકોમાં રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા વાર્ષિક વકરા અને ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005ના (2021-22 ના અંદાજપત્રીય પ્રકાશન નં. 30) આધારે સંકલિત.

રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોના વકરાએ 2016-20 વચ્ચે સતત વધારો નોંધાવ્યો હતો, ત્યારબાદ 2020-21માં ઘટાડો નોંધાવ્યો હતો. 2016-21ના સમયગાળા દરમિયાન વકરામાં ફેરફાર (-) 1.60 ટકા અને 18.01 ટકા વચ્ચે રહ્યો હતો. એજ સમયગાળા દરમિયાન રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનમાં વધારો 0.57 ટકા અને 13.87 ટકા વચ્ચે રહ્યો હતો. 2016-21 દરમિયાન રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વિકાસ દર (CAGR)⁵ 10.02 ટકા હતો જેની સામે રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોના વકરાએ 6.42 ટકાનો નીચો ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વિકાસ દર નોંધાવ્યો હતો. પરિણામે, રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનમાં રાજ્યના જાહેર ઉપક્રમોના વાર્ષિક વકરાનો હિસ્સો 2016-17માં 9.59 ટકા હતો તે 2020-21માં 9.14 ટકા થયો હતો. રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના 97 ઉપક્રમોએ 2020-21માં રજૂ કરેલા ₹ 1,51,554 કરોડના કુલ વકરા પૈકી ₹ 1,40,263 કરોડ

³ ગુજરાત ખનીજ વિકાસ નિગમ લિમિટેડ, ગુજરાત રાજ્ય પેટ્રોનેટ લિમિટેડ, ગુજરાત રાજ્ય નાણાકીય નિગમ અને ગુજરાત ગેસ લિમિટેડ.

⁴ રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોના વકરાની વિગતો વર્ષ 2020-21 માટે 15 ડીસેમ્બર 2021 સુધી પ્રાપ્ત થયેલા અંતિમરૂપ અપાયેલા નાણાકીય પત્રકો પ્રમાણે છે અને વર્ષ 2016-17થી 2019-20 માટે સંબંધિત વર્ષોના 30 સપ્ટેમ્બર સુધી પ્રાપ્ત થયેલા નાણાકીય પત્રકો પ્રમાણે છે.

⁵ ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વિકાસ દર એ બહુવિધ સમયગાળાઓ દરમિયાન વૃદ્ધિ દર માપવાની ઉપયોગી પદ્ધતિ છે.

રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના 48 સક્રિય ઉપક્રમો જેમણે વર્ષ 2020-21 માટેના નાણાકીય પત્રકોને અંતિમરૂપ આપ્યું હતું તેમને લગતાં હતાં. રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના બે સક્રિય ઉપક્રમોએ⁶ તેમના પ્રથમ નાણાકીય પત્રકો રજૂ કર્યા ન હતા. જ્યારે બાકીના 31 સક્રિય ઉપક્રમોએ તેમના છેલ્લા અંતિમરૂપ આપવામાં આવેલા નાણાકીય પત્રકો મુજબ ₹ 11,258 કરોડનો વકરો નોંધાવ્યો હતો. અને 16 નિષ્ક્રિય ઉપક્રમોએ ₹ 33 કરોડનો વકરો નોંધાવ્યો હતો.

1.2 રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરના ઓડિટ અહેવાલનો આધાર અને અભિગમ

ભારતના બંધારણની કલમ 151 (2) મુજબ, ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકના રાજ્યના હિસાબો સંબંધિત અહેવાલો રાજ્યના રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવાના હોય છે જે તેને રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ મૂકવા સબબ કાર્યવાહી કરે છે. ભારતના બંધારણની કલમ 151 (2) હેઠળ ગુજરાતના રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવા માટે 31 માર્ચ 2021ના રોજ પૂરા થતા વર્ષ માટેનો ગુજરાતની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરનો અહેવાલ ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષક દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રધાન મહાલેખાકાર (હિસાબ અને હક) દર વર્ષે રાજ્યના નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબો તૈયાર કરે છે. આ હિસાબો વાઉચરો, ચલણો અને તિજોરીઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા પ્રારંભિક અને પેટા હિસાબો, આવા હિસાબો રાખવા માટે જવાબદાર રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળની કાર્યરત કચેરીઓ અને વિભાગો અને ભારતીય રિઝર્વ બેંક તરફથી મળેલા પત્રકો પરથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-II), ગુજરાત દ્વારા આ હિસાબોનું સ્વતંત્ર રીતે ઓડિટ કરવામાં આવે છે અને ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષક દ્વારા તેને પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે.

રાજ્યના નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબો પ્રસ્તુત અહેવાલ માટેની પાયાની માહિતી બને છે. અન્ય સ્ત્રોતોમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

- રાજ્યનું અંદાજપત્ર, એ નાણાકીય પરિમાણોની આકારણી અને ફાળવણીની પ્રાથમિકતાઓ અને તેની સામે અનુમાનો તથા સંબંધિત નિયમો અને નિયત કાર્યપદ્ધતિના અમલીકરણ અને અનુપાલનની અસરકારકતાની આકારણી; આ બંને માટે માહિતીનો મહત્વનો સ્ત્રોત બને છે;
- પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-I) અને પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-II), ગુજરાતની કચેરીઓ દ્વારા વર્ષ દરમિયાન રાજ્યના સચિવાલય તેમજ ક્ષેત્રીય સ્તરે હાથ ધરવામાં આવેલા ઓડિટના પરિણામો;
- વિભાગીય અને તિજોરી સત્તાધિકારીઓ પાસે રહેલી અન્ય માહિતી (હિસાબી અને સાથે વ્યવસ્થાપન માહિતી પ્રણાલી (MIS));

⁶ ગુજરાત અનારક્ષિત શૈક્ષણિક અને આર્થિક વિકાસ નિગમ અને ગુજરાત રાજ્ય વિકલાંગ (દિવ્યાંગ) નાણાકીય અને વિકાસ નિગમ.

- અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાત પાસેથી રાજ્યના એકંદર ઘરેલું ઉત્પાદનની માહિતી અને રાજ્ય સંબંધિત અન્ય આંકડાશાસ્ત્રીય માહિતી; અને
- ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકના વિવિધ ઓડિટ અહેવાલો.

ચૌદમા નાણા પંચ, પંદરમા નાણા પંચની ભલામણો, ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005, ભારત સરકારની શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓ અને માર્ગદર્શિકાના સંદર્ભમાં આ અહેવાલમાં વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. સરકારના જવાબો, પ્રાપ્ત થયેલ હોય ત્યાં, આ અહેવાલમાં યોગ્ય સ્થાનોએ સમાવવામાં આવ્યાં છે.

1.3 અહેવાલની સંરચના

રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરના ઓડિટ અહેવાલનું માળખું નીચે મુજબના ચાર પ્રકરણોમાં સંરચિત છે.

પ્રકરણ - 1	વિહંગાવલોકન આ પ્રકરણ અહેવાલ અને અંતર્ગત માહિતીનો આધાર અને અભિગમ વર્ણવે છે અને સરકારના હિસાબોનું માળખું, અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓ, મુખ્ય સૂચકાંકોનું બૃહદ-નાણાકીય વિશ્લેષણ અને ખાધ/પુરાંત સહિત રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિનું વિહંગાવલોકન રજૂ કરે છે.
પ્રકરણ -2	રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ આ પ્રકરણ રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિનું વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્ય રજૂ કરે છે, મુખ્ય નાણાકીય ઘટકોમાં અગાઉના વર્ષની તુલનાએ અતિ મહત્વના ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરે છે, 2016-17થી 2020-21ના સમયગાળા દરમિયાનના એકંદર વલણો, રાજ્યની ઋણની રૂપરેખા અને જાહેર હિસાબના મુખ્ય વ્યવહારો, રાજ્યના નાણાકીય હિસાબોના આધારે રજૂ કરે છે.
પ્રકરણ - 3	અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન આ પ્રકરણ રાજ્યના વિનિયોગ હિસાબો પર આધારિત છે અને રાજ્યની વિનિયોગ અને ફાળવણીની પ્રાથમિકતાઓની સમીક્ષા કરે છે અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓથી વિચલન પર અહેવાલ આપે છે.
પ્રકરણ - 4	હિસાબોની ગુણવત્તા અને નાણાકીય અહેવાલની પ્રથાઓ આ પ્રકરણ રાજ્ય સરકારના જુદા જુદા સત્તામંડળોએ રજૂ કરેલા હિસાબોની ગુણવત્તાની અને નિયત કરવામાં આવેલા નાણાકીય નિયમો અને નિયમનોના રાજ્ય સરકારના જુદા જુદા વિભાગીય અધિકારીઓ દ્વારા બિન-અનુપાલનની બાબતોની ચર્ચા કરે છે.

1.4 સરકારના હિસાબોના માળખાનું અને અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓનું વિહંગાવલોકન

રાજ્ય સરકારના હિસાબો ત્રણ ભાગમાં રાખવામાં આવે છે.

1. રાજ્યની સંચિત નિધિ (ભારતના બંધારણની કલમ 266(1))

આ નિધિમાં રાજ્ય સરકારને પ્રાપ્ત થયેલું તમામ મહેસૂલ, રાજ્ય સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલી તમામ લોન (બજાર લોન, બોન્ડ, કેન્દ્ર સરકાર તરફથી લોન, નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી લોન,

રાષ્ટ્રીય નાની બચત ભંડોળને આપેલી વિશેષ બાંધારણીઓ વગેરે), ભારતીય રિઝર્વ બેંક દ્વારા આપવામાં આવેલી સાધનોપાય પેશગીઓ અને લોનની પરત ચૂકવણીઓમાં રાજ્ય સરકારને પ્રાપ્ત થયેલા તમામ નાણાનો સમાવેશ થાય છે. કાયદા અનુસાર અને ભારતના બંધારણની જોગવાઈ મુજબના હેતુઓ અને રીત સિવાય આ ભંડોળમાંથી કોઈ પણ નાણાનો વિનિયોગ કરી શકાય નહીં. ખર્ચના કેટલાક વર્ગો (એટલે કે બંધારણીય સત્તાધિકારીઓનો પગાર, લોનની પરત ચૂકવણી, વગેરે) રાજ્યના સંચિત નિધિ પર અભિયોગ બને છે (બિન-મતપાત્ર ખર્ચ) અને વિધાનસભા દ્વારા મતપાત્ર હોતા નથી. અન્ય તમામ ખર્ચ (મતપાત્ર ખર્ચ) વિધાનસભા દ્વારા મતપાત્ર હોય છે.

2. રાજ્યની આકસ્મિક નિધિ (ભારતના બંધારણની કલમ 267(2))

આકસ્મિક નિધિ એક અગ્રદાયના રૂપમાં હોય છે જેની સ્થાપના રાજ્યની વિધાનસભા કાયદા દ્વારા કરે છે અને રાજ્યપાલના હવાલે મૂકે છે. રાજ્યની વિધાનસભા દ્વારા આવા ખર્ચને અધિકૃતિ મળે ત્યાં સુધી અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે આ નિધિમાંથી પેશગીઓ આપી શકાય છે. નિધિની ભરપાઈ ખર્ચને રાજ્યની સંચિત નિધિના સંબંધિત કાર્યલક્ષી મુખ્ય સદર ખાતે ઉધારીને કરવામાં આવે છે.

3. રાજ્યનો જાહેર હિસાબ (ભારતના બંધારણની કલમ 266(2))

ઉપરોક્ત ઉપરાંત, સરકાર દ્વારા અથવા તેના વતી પ્રાપ્ત થયેલા તમામ અન્ય જાહેર નાણા જેમાં સરકાર બેંકરની અથવા ટ્રસ્ટીની ભૂમિકા નિભાવે છે, તે જાહેર હિસાબમાં જમા કરવામાં આવે છે. જાહેર હિસાબમાં ચૂકવવા પાત્ર નાની બચત, જેવી કે ભવિષ્ય નિધિ, થાપણો (વ્યાજ સાથે અને વ્યાજ વગર), પેશગીઓ, અનામત ભંડોળ (વ્યાજ સાથે અને વ્યાજ વગર) ભરણાં અને ઉચ્ચક સદરો (જે બન્ને છેવટની નોંધ થાય ત્યાં સુધીના કામચલાઉ સદરો છે) તે સામેલ હોય છે. સરકાર પાસે ઉપલબ્ધ ચોખ્ખી રોકડ સિલકનો પણ જાહેર હિસાબમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જાહેર હિસાબ વિધાનસભાના મતને આધીન નથી.

ભારતમાં પ્રત્યેક નાણાકીય વર્ષની બાબતમાં સરકારની અંદાજીત આવક અને ખર્ચનું પત્રક રાજ્યની વિધાનસભાના ગૃહ અથવા ગૃહો સમક્ષ રજૂ કરવાની બંધારણીય જરૂરિયાત છે (કલમ 202). આ 'વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક' મુખ્ય અંદાજપત્રીય દસ્તાવેજ બને છે. વધુમાં, અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી ખર્ચ અને અન્ય ખર્ચનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો જ જોઈએ.

મહેસૂલી આવકમાં કર આવક, બિન-કર આવક, કેન્દ્રીય કરવેરા/જકાતમાં હિસ્સો અને ભારત સરકાર તરફથી મળતાં અનુદાનનો સમાવેશ થાય છે.

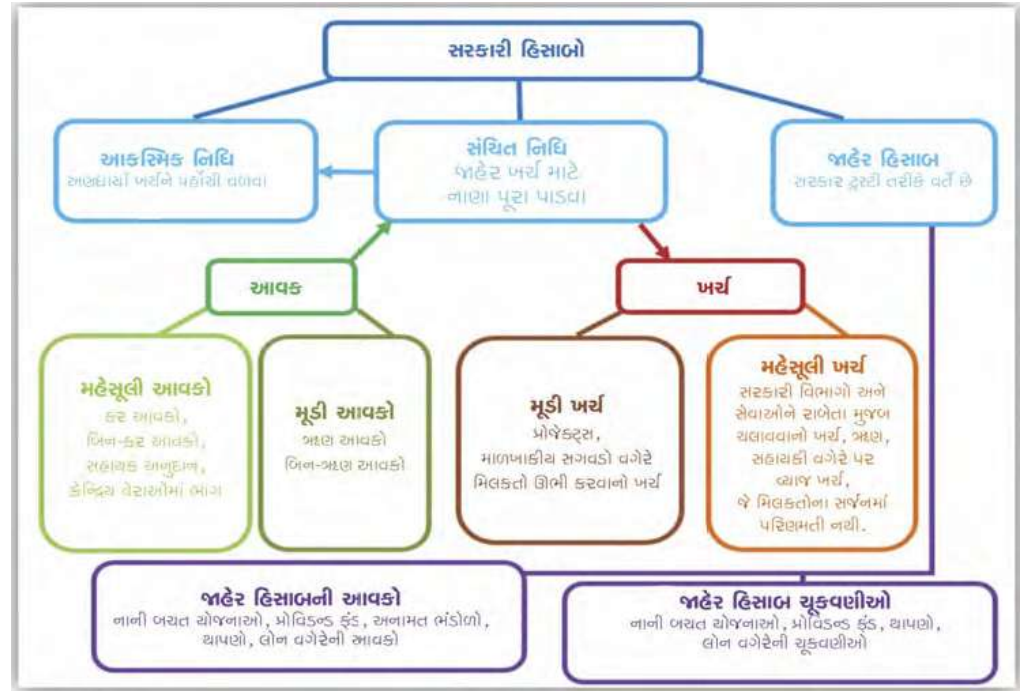
મહેસૂલી ખર્ચમાં સરકારના તમામ એવા ખર્ચ જે ભૌતિક અથવા નાણાકીય અસ્ક્યામતોના સર્જનમાં પરિણમતા નથી તે સામેલ હોય છે. તે એવા ખર્ચના સંબંધમાં હોય છે જે સરકારના વિભાગોની સામાન્ય કામગીરી અને વિવિધ સેવાઓ, સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલા ઋણ પર વ્યાજની ચૂકવણીઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓને આપવામાં આવેલા અનુદાનો (અનુદાનોમાંના કેટલાક અસ્ક્યામતો ઉભી કરવા માટે હોય તો પણ) માટે કરવામાં આવ્યાં હોય.

મૂડી ખર્ચમાં સામેલ છે:

- ઋણ આવક: બજાર લોન, બોન્ડ, નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી લોન, સાધનોપાય પેશગીઓ અંતર્ગત ચોખ્ખા વ્યવહારો, કેન્દ્ર સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ, વગેરે; અને
- બિન-ઋણ આવક: વિનિવેશમાંથી ઉપજેલા નાણા, લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત.

મૂડી ખર્ચમાં જમીનનું સંપાદન, મકાન, મશીનરી, સાધનસામગ્રી, શેરોમાં રોકાણ અને સરકાર દ્વારા જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો અને અન્ય જૂથોને લોન અને પેશગીઓ પર થયેલા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે.

આલેખ 1.2: સરકારના હિસાબોનું માળખું

કાર્યલક્ષી વર્ગીકરણમાં આવક અને ખર્ચને આર્થિક વર્ગોમાં ગોઠવવા, સરકારના વ્યવહારોને મહેસૂલ અને મૂડી (જાહેર ઋણ, લોન અને પેશગીઓ સહિત), મહેસૂલી આવક, બીજા અન્ય આવક અને સહાયક અનુદાનમાંથી આવક જેવા ક્ષેત્રો તથા પેટા-ક્ષેત્રો જેવા કે આવક પરનો વેરો અને ખર્ચ, નાણાકીય સેવાઓ, વગેરેમાં વર્ગીકૃત કરવાનો સમાવેશ થાય છે. ખર્ચની બાજુએ પણ, વ્યવહારોને સામાન્ય સેવાઓ, આર્થિક સેવાઓ, સામાજિક સેવાઓ અને સહાયક અનુદાન અને ફાળો જેવા ક્ષેત્રોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે અને આ ક્ષેત્રો હેઠળના હિસાબોના મુખ્ય સદરોમાં પેટા-વિભાજીત કરવામાં આવે છે.

સંચિત નિધિ અંતર્ગત હિસાબોના મુખ્ય સદરો સામાન્ય રીતે સરકારની 'કામગીરી' જેવી કે 'આરોગ્ય' ને દર્શાવે છે, જ્યારે તેમના તાબાના ગૌણ સદરો મુખ્ય સદર દ્વારા રજૂ થતી કામગીરીના ઉદ્દેશો પરિપૂર્ણ કરવા માટે હાથ ધરવામાં આવતા 'કાર્યક્રમ' ની ઓળખ છે. કોઈ એક કાર્યક્રમમાં સંખ્યાબંધ પરિયોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સમાવિષ્ટ હોય છે અને સામાન્ય રીતે આ ગૌણ-સદર નીચેના 'પેટા-સદર' ને દર્શાવે છે. પેટા-સદરની નીચેનું 'વિગતવાર સદર' પ્રાથમિક રીતે ખર્ચની

બાબત મુજબ નિયંત્રણ અર્થે હોય છે અને 'પગાર', 'કચેરી ખર્ચ', 'સહાયક અનુદાન', વગેરે બાબતો પર પરિયોજના અથવા પ્રવૃત્તિ પર કરવામાં આવેલા ખર્ચનો ઉદ્દેશ અથવા પ્રકાર દર્શાવે છે.

હાલમાં, સરકારમાં એક હિસાબી વર્ગીકરણની પધ્ધતિ છે જે કાર્યલક્ષી અને આર્થિક બન્ને છે.

	વ્યવહારોના લક્ષણ	વર્ગીકરણ
હિસાબ મહાનિયંત્રક (CGA) દ્વારા LMMH ⁷ માં પ્રમાણિત	કામગીરી -શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે /વિભાગ	અનુદાન હેઠળ મુખ્ય સદર (4-આંકડા)
	પેટા-કામગીરી	પેટા-મુખ્ય સદર (2-આંકડા)
	કાર્યક્રમ	ગૌણ સદર (3-આંકડા)
રાજ્યો પાસે રહેલી સુગમતા	યોજના	પેટા-સદર (2-આંકડા)
	પેટા-યોજના	વિગતવાર સદર (2-આંકડા)
	આર્થિક પ્રકાર/પ્રવૃત્તિ	હેતુ સદર-પગાર, ગૌણ કામો, વગેરે, (2-આંકડા)

કાર્યલક્ષી વર્ગીકરણ આપણને વિભાગ, કામગીરી, પરિયોજના અથવા કાર્યક્રમ અને ખર્ચનો ઉદ્દેશ જણાવે છે. આર્થિક વર્ગીકરણ આ ચૂકવણીઓને મહેસૂલ, મૂડી, ઋણ, વગેરે તરીકે સંગઠિત કરવામાં સહાયરૂપ થાય છે. આર્થિક વર્ગીકરણ ચાર આંકડાના મુખ્ય સદરોના પ્રથમ આંકડામાં સમાવિષ્ટ તાર્કિક ક્રમાંકન દ્વારા મેળવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, 0 અને 1 મહેસૂલી આવક માટે છે, 2 અને 3 મહેસૂલી ખર્ચ માટે, વગેરે. આર્થિક વર્ગીકરણ કેટલાક હેતુ સદરોની અંતર્ગત વ્યાખ્યા અને વહેંચણી દ્વારા પણ મેળવી શકાય છે. દાખલા તરીકે જ્યારે “પગાર” હેતુ સદર એ મહેસૂલી ખર્ચ છે, “બાંધકામ” હેતુ સદર મૂડી ખર્ચ છે. અંદાજપત્રીય દસ્તાવેજોમાં વિનિયોગનો પ્રાથમિક એકમ હેતુ સદર છે.

ભંડોળ-આધારિત સરકારી હિસાબીકરણ વ્યવહારોના કાર્યલક્ષી અને આર્થિક વર્ગીકરણની સાથે મળીને, સરકારની પ્રવૃત્તિઓ/વ્યવહારોનું ઉંડાણથી વિશ્લેષણ કરવાનું સરળ કરે છે અને જાહેર નાણાકીય પરિસ્થિતિ પર વિધાનસભાની દેખરેખને શક્ય બનાવે છે.

અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓ

ભારતના બંધારણની કલમ 202 અનુસાર, રાજ્યના રાજ્યપાલ વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકના)અંદાજપત્ર તરીકે પણ સંદર્ભિત (રૂપમાં નાણાકીય વર્ષ માટે રાજ્યની અંદાજીત આવક અને ખર્ચનું એક પત્રક રાજ્ય વિધાનસભા સમક્ષ મુકવા સબબ કાર્યવાહી કરે છે.

કલમ 203 અનુસાર, આ પત્રક અનુદાનો/વિનિયોગો માટે માંગણા સ્વરૂપે રાજ્ય વિધાનસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે અને તે મંજૂર થયા બાદ વિધાનસભા દ્વારા કલમ 204 હેઠળ વિનિયોગ વિધેયક પસાર કરવામાં આવે છે, જેથી સંચિત નિધિમાંથી જરૂરી નાણા વિનિયોગ માટે પૂરા પાડી શકાય.

⁷ કેન્દ્ર અને રાજ્યોના હિસાબોના મુખ્ય અને ગૌણ સદરોની યાદી

ફકરા 1.2માં ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ, નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબોમાં રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરના ઓડિટ અહેવાલ તૈયાર કરવા માટેની મૂળ માહિતી સમાયેલી હોય છે. આ હિસાબો ભારતીય રિઝર્વ બેંક દ્વારા કરવામાં આવેલ આંતર-સરકારી અને અન્ય સમાયોજન સહિત વર્ષ 2020-21 દરમિયાન રાજ્યની વાસ્તવિક આવક અને ખર્ચ પર આધારિત છે. આ આવક અને ખર્ચ અંદાજપત્રમાં અંદાજવામાં આવેલા હોય છે અને ખર્ચને રાજ્ય વિધાનસભા દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા હોય છે એ બાબતને ધ્યાને લેતાં 2020-21 માટેના રાજ્યના અંદાજપત્રનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવાનું અને અંદાજપત્રમાં કરવામાં આવેલા અનુમાનોના સંદર્ભમાં વર્ષ દરમિયાનની વાસ્તવિક આવક અને ખર્ચનું વિશ્લેષણ કરવાનું જરૂરી છે.

ગુજરાત અંદાજપત્ર નિયમાવલી, અંદાજપત્ર ઘડવાની પ્રક્રિયાની વિગતો પૂરી પાડે છે અને રાજ્ય સરકારને અંદાજપત્રીય અંદાજો તૈયાર કરવામાં અને તેના ખર્ચની પ્રવૃત્તિઓ પર દેખરેખ રાખવામાં માર્ગદર્શન પુરું પાડે છે. 2020-21ના અંદાજપત્રની રચના કરતી વખતે રાજ્ય સરકારે પ્રાથમિકતાવાળા ક્ષેત્રો માટે અંદાજપત્રીય જોગવાઈ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા સાથે ‘પરિણામલક્ષી અંદાજપત્ર’ (સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા નિયત કરેલ ટકાઉ વિકાસલક્ષી ધ્યેયોને અનુરૂપ) અને ‘જેઠ્ઠર અંદાજપત્ર’ પર ભાર મુકવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

2014-15થી રાજ્ય ‘પરિણામલક્ષી અંદાજપત્ર’ તૈયાર કરતું આવ્યું છે છતાં, તેણે સંબંધિત અંદાજપત્રમાં કરવામાં આવેલા અનુરૂપ અનુમાનો સાથે વિવિધ અંદાજપત્રીય દરમિયાનગીરીના વાસ્તવિક પરિણામોનું આકલન કરવાનું હજી બાકી છે. આ કારણોસર 2019-20ના અંદાજપત્રમાં અનુમાનિત પરિણામોની સામે વાસ્તવિક સિધ્ધિઓ માર્ચ 2021 સુધી વિધાનસભા સમક્ષ મુકવામાં આવી ન હતી.

રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્ર અને અન્ય અંદાજપત્રીય પહેલોના અમલીકરણની ઓડિટ તપાસના પરિણામોની વિગતો આ અહેવાલના પ્રકરણ 3માં આપી છે.

1.4.1 નાણાકીય પરિસ્થિતિની ઝલક

કોઠો 1.4 વર્ષ 2019-20 અને 2020-21 માટે વાસ્તવિક નાણાકીય પરિણામોની તુલનાએ વર્ષ 2020-21 માટે અંદાજપત્રીય અંદાજોની ઝલક રજૂ કરે છે.

કોઠો 1.4: વાસ્તવિક નાણાકીય પરિણામોની તુલનાએ અંદાજપત્રીય અંદાજોની ઝલક

(₹ કરોડમાં)

ક્ર. માં. ક્ર.	ઘટકો	2019-20	2020-21	2020-21	અંદાજપત્રીય અંદાજો સામે ખરેખર મૂલ્યોની ટકાવારી	રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સામે ખરેખર મૂલ્યોની ટકાવારી
		ખરેખર	ખરેખર	અંદાજપત્રીય અંદાજો	2020-21	
1	કર આવક	79,007.50	70,266.18	1,05,093.60	66.86	4.24
2	બિન-કર આવક	18,104.15	10,492.66	14,600.00	71.87	0.63
3	કેન્દ્રીય કરવેરા/જકાતમાં હિસ્સો	20,232.09	20,218.53	26,659.86	75.84	1.22
4	સહાયક અનુદાનો અને ફાળો	25,500.02	27,178.29	16,094.00	168.87	1.64
5	મહેસૂલી આવક (1+2+3+4)	1,42,843.76	1,28,155.66	1,62,447.46	78.89	7.73
6	લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત	329.67	155.31	265.00	58.72	0.01
7	અન્ય આવક	106.36	9,967.85	0.00	-	0.60
8	ઋણ અને અન્ય જવાબદારીઓ ⁸	24,581.46	40,438.30	33,535.87	120.58	1.88 ⁹
9	મૂડી આવક (6+7+8)	25,017.49	50,561.46	33,800.87	149.59	3.05
10	કુલ આવક (5+9)	1,67,861.25	1,78,717.12	1,96,248.33	91.07	10.77
11	મહેસૂલી ખર્ચ, જે પૈકી	1,40,898.91	1,50,703.58	1,61,658.07	93.22	9.08
12	વ્યાજની ચૂકવણીઓ	22,448.66	24,203.19	23,871.12	101.39	1.46
13	મૂડી ખર્ચ, જે પૈકી	26,962.33	28,013.89	34,590.27	80.99	1.69
14	મૂડી જોગવાઈ	25,650.61	26,780.46	33,371.43	80.25	1.61
15	લોન અને પેશગીઓ	1,311.72	1,233.43	1,218.84	101.20	0.07
16	કુલ ખર્ચ (11+13)	1,67,861.24	1,78,717.47	1,96,248	91.07	10.77
17	મહેસૂલી ખાધ (-)/પુરાંત (+) (5-11)	(+)1,944.85	(-)22,547.92	(+)789.39	(-)2,856.37	(-)1.36
18	રાજકોષીય ખાધ {(5+6+7)-16}	(-)24,581.45	(-)40,438.65	(-)33,535.88	(-)120.58	(-)2.44
19	પ્રાથમિક ખાધ (18-12)	(-)2,132.79	(-)16,235.46	(-)9,664.76	(-)167.99	(-)0.98

સ્રોત: સંબંધિત વર્ષોના નાણાકીય હિસાબો.

માલ અને સેવા કર વળતર એ રાજ્ય સરકારની માલ અને સેવા કર (રાજ્યોને વળતર) અધિનિયમ, 2017 હેઠળ આવક છે. જોકે, માલ અને સેવા કર નુકશાનીના વળતર રૂપે મળેલા મહેસૂલી આવકના ₹ 11,334.51 કરોડ ઉપરાંત ગુજરાતને માલ અને સેવા કર વળતર ભંડોળમાં પુરતી સિલક ન હોવાને કારણે ₹ 9,222 કરોડની એક પછી એક લોન રૂપે જાહેર ઋણની આવક

⁸ ઋણ અને અન્ય જવાબદારીઓ = જાહેર ઋણની ચોખ્ખી બાકી (આવક-ચૂકવણીઓ) + ચોખ્ખી આકસ્મિક નિધિ + જાહેર હિસાબની ચોખ્ખી બાકી (આવક - ચૂકવણીઓ) + ખુલતી અને બંધ રોકડ સિલકની ચોખ્ખી બાકી.

⁹ ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગપ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણો નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ રાજ્ય સરકાર ધ્વારા વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ એક પછી એક ધિરાણ ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના નુકશાનીના વળતર માં ઘટાડાને કારણે લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની લોનને જાહેર દેવા રૂપે અને બાકી જવાબદારીરૂપે અહીં ગણવામાં આવ્યું નથી.

થઈ હતી. આ ઋણની આવકની પરત ચૂકવણીની રાજ્યને માથે કોઈ જવાબદારી ન હતી. આ ગોઠવણને કારણે, વર્ષ 2020-21 દરમિયાનની ₹ 22,547.92 કરોડની મહેસૂલી ખાધ અને ₹ 40,438.65 કરોડની રાજકોષીય ખાધને ₹ 9,222 કરોડના માલ અને સેવા કરની બદલામાં મળેલ ઋણની આવકની અપેક્ષામાં જોવું જોઈએ.

1.4.2 સરકારની અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની ઝલક

સરકારના હિસાબો સરકારની નાણાકીય જવાબદારીઓ અને કરવામાં આવેલા ખર્ચમાંથી ઉભી કરેલી અસ્ક્યામતોનો સમાવેશ કરે છે. જવાબદારીઓમાં મુખ્યત્વે આંતરિક ઋણ, ભારત સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ, જાહેર હિસાબની આવક અને અનામત ભંડોળનો સમાવેશ થાય છે. અસ્ક્યામતોમાં મુખ્યત્વે મૂડી જોગવાઈ અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલી લોન, પેશગીઓ અને રોકડ સિલક સામેલ હોય છે. કોઠો 1.5 સરકારની અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની સ્થિતિનો સારાંશ આપે છે.

કોઠો 1.5: અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની સ્થિતિનો સારાંશ

(₹ કરોડમાં)

જવાબદારીઓ				અસ્ક્યામતો					
	2019-20	2020-21	ટકામાં વધારો		2019-20	2020-21	ટકામાં વધારો		
સંચિત નિધિ									
A	આંતરિક ઋણ	2,59,661.04	2,90,031.07	11.70	a	એકંદર મૂડી જોગવાઈ	2,89,222.37	3,06,034.98	5.81
B	ભારત સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ	7,433.06	17,998.92	142.15	b	લોન અને પેશગીઓ	10,485.21	11,563.04	10.28
આકસ્મિક નિધિ									
	આકસ્મિક નિધિ	200.00	200.00	0.00		આકસ્મિક નિધિ	0.00	0.00	0.00
જાહેર હિસાબ									
A	નાની બચતો, ભવિષ્ય નિધિ, વગેરે.	10,601.21	10,445.80	(-)1.47	a	પેશગીઓ	0.71	0.70	(-)1.41
B	થાપણો	34,599.05	36,955.05	6.81	b	ઉચ્ચક અને પ્રકીર્ણ	1,865.70	3,026.80	62.23
C	અનામત ભંડોળ	16,832.75	7,984.32	(-)52.57		રોકડ સિલક (અંકિત કરેલા ભંડોળોમાં રોકાણો સહિત)	24,035.80	16,852.64	(-)29.88
D	ભરણા	736.92	866.65	17.60		કુલ	3,25,609.79	3,37,478.16	3.64
						આવકની સામે ખર્ચમાં ઉત્તરોત્તર વધ ¹⁰	4,454.24	27,003.65	506.25
	કુલ	3,30,064.03	3,64,481.81	10.43		કુલ	3,30,064.03	3,64,481.81	10.43

સ્રોત:સંબંધિત વર્ષોના નાણાકીય હિસાબો.

¹⁰ આવકની સામે ખર્ચનો સંચિત અધિક = અગાઉના વર્ષની આવકની સામે ખર્ચનો સંચિત અધિક + જૂની બાકી સિલકો દૂર કરવા માટે ગોઠવણ - મહેસૂલી પુરાંત

1.5 રાજકોષીય સિલક: ખાધ અને કુલ ઋણના લક્ષ્યાંકોની સિધ્ધિઓ

જ્યારે સરકાર મહેસૂલ તરીકે કરેલી વસૂલાત કરતાં અધિક ખર્ચ કરે ત્યારે તે ખાધ ઉભી કરે છે. ખાધ એ સરકારના વિવેકપૂર્ણ રાજકોષીય વ્યવસ્થાપનનો દર્શક છે. ઉપરાંત, જે રીતે ખાધની ભરપાઈ કરવામાં આવે છે અને મેળવેલા સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તેના નાણાકીય સ્વાસ્થ્યનો મહત્વનો સૂચક છે.

આ ભાગ ખાધના વલણો, પ્રકાર, કદ અને તેને નાણા પૂરા પાડવાની રીત રજૂ કરે છે અને મહેસૂલી અને રાજકોષીય ખાધના ખરેખરના સ્તરોની તુલનાએ નાણાકીય વર્ષ 2020-21 માટે ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ/નિયમો હેઠળ નિયત કરેલા લક્ષ્યાંકોની આકારણી પણ કરે છે.

નીચે દર્શાવ્યા મુજબના જુદા જુદા માપદંડો સરકારની ખાધ દર્શાવે છે.

મહેસૂલી ખાધ/પુરાંત	મહેસૂલી ખર્ચ અને મહેસૂલી આવક વચ્ચેના ગાળા સંદર્ભે છે.
રાજકોષીય ખાધ/પુરાંત	આ મહેસૂલી આવક વત્તા બિન-ઋણ મૂડી આવક અને કુલ ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત છે. રાજકોષીય ખાધ સરકારની કુલ ઋણની જરૂરિયાત પ્રતિબિંબિત કરે છે.
પ્રાથમિક ખાધ/પુરાંત	આ રાજકોષીય ખાધ બાદ વ્યાજની ચૂકવણીઓના સંદર્ભે છે. સરકારના ઉછીના લીધેલા નાણા કેટલા પ્રમાણમાં, વ્યાજની ચૂકવણી સિવાયના ખર્ચને પહોંચી વળવા જાય છે તે દર્શાવે છે.

સ્રોત: ભારત સરકારનું અંદાજપત્ર 2018-19, એક નજરમાં

1.5.1 ચાલુ વર્ષ માટે રાજ્યના રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમમાં નિયત કરેલા રાજકોષીય લક્ષ્યાંકોની તુલનાએ સિધ્ધિઓ

રાજકોષીય સ્થિરતા અને ટકાઉપણું સુનિશ્ચિત કરવા, જાહેર નાણાના વ્યવસ્થાપનમાં કાર્યક્ષમતા અને પારદર્શિતા વધારવા, પર્યાપ્ત મહેસૂલી પુરાંત હાંસલ કરીને સંસાધનોની ઉપલબ્ધતામાં વધારો કરવો, રાજકોષીય ખાધ ઘટાડવી અને નાણાકીય નીતિના અસરકારક અમલ અને વિવેકપૂર્ણ ઋણ વ્યવસ્થાપનમાં આવતા અવરોધો દૂર થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે કેન્દ્રીય રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ, 2003ને (FRBM Act) અનુસરીને રાજ્ય સરકારે ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005 (GFR Act) ઘડ્યો હતો.

ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમ 2009, 2011 અને 2021માં સુધારવામાં આવ્યો હતો. 2011માં, તે 13માં નાણા પંચની ભલામણોનો સમાવેશ કરવા માટે સુધારવામાં આવ્યો હતો. 14માં નાણા પંચે ભલામણ કરી હતી કે રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સામે રાજકોષીય ખાધની લક્ષ્યાંકિત ત્રણ ટકાની મર્યાદા કેટલાક માપદંડોના આધારે વધારીને 3.5 ટકા કરી શકાય. આમ છતાં, રાજ્ય સરકાર ત્રણ ટકાની મર્યાદાની ઘણી અંદર હોવાથી, તેણે 2011ના ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમમાં કોઈ સુધારા કર્યા ન હતાં. 2021માં, રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સામે રાજકોષીય ખાધ માટેનો લક્ષ્યાંક સુધારીને 2020-21 માટે પાંચ ટકા કરવામાં આવ્યો હતો.

પરંતુ ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2011માં નિયત બાકીના લક્ષ્યાંકોને અનુસરવાનું ચાલુ છે.

રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ સમીક્ષા સમિતિ

મંદી, ચીન અને યુરોઝોનમાં વિકાસ, સંરક્ષણવાદ, ઓછો ફુગાવો અને બિન-પરંપરાગત નાણાકીય નીતિઓ, વગેરે સહિતના વૈશ્વિક પૃષ્ઠભૂમિમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો કારણરૂપે લાગ્યા હોવાથી 2016માં ભારત સરકારને રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમની સમીક્ષાની જરૂરિયાત જણાઈ હતી. તેને એવું લાગ્યું હતું કે વૈશ્વિક અર્થતંત્ર સાથે વર્ધિત નાણાકીય એકીકરણના હિસાબે, પડકારરૂપ, અનિશ્ચિત અને અસ્થિર બાહ્ય વાતાવરણને પહોંચી વળવા આંતરિક નીતિમાં ફેરફારો આવશ્યક હતાં.

એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ઘણા દેશોમાં નાણાકીય નિયમોમાં ફેરફારો અને લવચીકતા બાહ્ય આંચકા શોષી લેવા માટે નાણાકીય અવકાશ પૂરો પાડે છે. નાણાકીય નિયમોમાં માળખાને પારદર્શિતા, લવચીકતા અને વિશ્વસનીયતા આપવા માટે સ્વતંત્ર નાણાકીય પરિષદની ઉપસ્થિતિ, વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કરાર બંધનકારક ન રહે તે બતાવનાર કલમ અને આપોઆપ સુધારા માટે પણ ભારતમાં નિયમોમાં એજ પરિભાષામાં ગોઠવણી જરૂરી બની હતી.

આ ઉદ્દેશોને ધ્યાનમાં રાખીને, છેલ્લા 12 વર્ષોમાં રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમની કામગીરીની સર્વગ્રાહી સમીક્ષા અને આગળની કાર્યવાહી માટે સૂચનો કરવા માટે, સરકારે મે 2016માં શ્રી એન. કે. સિંઘ, પૂર્વ મહેસૂલ અને ખર્ચ સચિવના અધ્યક્ષપદ હેઠળ નાણાકીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ સમીક્ષા સમિતિની રચના કરી હતી. સમિતિની શરતોમાં વિશેષરૂપે, અર્થતંત્રની ગતિશીલ બાબતોના વ્યવસ્થાપન અને રાજકોષીય વિસ્તરણ અથવા સંકોચનની અનુક્રમે ધિરાણના સંકોચન અથવા વિસ્તરણની ગોઠવણમાં સરકારને આવશ્યક નીતિવિષયક અવકાશ પૂરો પાડવા માટે લક્ષ્યાંક તરીકે ચોક્કસ સંખ્યાઓની જગ્યાએ રાજકોષીય ખાધની શ્રેણી રાખવાની શક્યતાને વિચારણામાં લેવાનું સામેલ હતું.

સમિતિએ 23 જાન્યુઆરી 2017ના રોજ તેનો અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો. સમિતિની ભલામણો પર રાજ્ય સરકારે હજુ સુધી કોઈ પગલા લીધા નથી (નવેમ્બર 2021).

મધ્યમ ગાળાના રાજકોષીય નીતિવિષયક નિવેદન (MTFPS)¹¹ અને ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નિયત કરવામાં આવેલા મુખ્ય રાજકોષીય ચલાંકોના લક્ષ્યાંકોની સરખામણીએ વર્ષ 2020-21માં મળેલ ખરેખર સિધ્ધિઓ કોઠા 1.6માં દર્શાવી છે.

¹¹ ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005 દ્વારા આદેશિત મધ્યમ ગાળાનું નાણાકીય નીતિવિષયક નિવેદન (MTFPS), દર નાણાકીય વર્ષે રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ સામાન્ય અંદાજપત્રના ભાગ રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ નિવેદનના સંબંધમાં ચાર ચેક્કસ નાણાકીય દર્શકો એટલે કે (1) મહેસૂલી ખાધ (2) રાજકોષીય ખાધ (3) રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદનની સામે કરવેરાનો ગુણોત્તર અને (4) વર્ષાતે કુલ બાકી રૂણ માટે ત્રિવર્ષીય રોલીંગ લક્ષ્યાંકો સુયોજીત કરે છે.

કોઠો 1.6: મુખ્ય રાજકોષીય ચલાંકો -2020-21 માટેના લક્ષ્યાંકો અને સિધ્ધિઓ

રાજકોષીય ચલાંકો	MTFPSમાં સૂચિત લક્ષ્યાંકો	ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નિયત લક્ષ્યાંકો	ખરેખર સિધ્ધિ (2020-21)
મહેસૂલી ખાધ (-)/ પુરાંત (+) (₹ કરોડમાં)	(+)789	2007-08 સુધીમાં 'શૂન્ય'	(-)22,547.92
રાજકોષીય ખાધ/રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (ટકામાં)	1.78	2008-09 સુધીમાં 3%	2.44
રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને કુલ બાકી જવાબદારીઓનો ગુણોત્તર ¹² (ટકામાં)	કોઈ લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યો નથી	કોઈ લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યો નથી	21.02
રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર ¹² (ટકામાં)	15.72	2011-12 સુધીમાં 27.10%	18.01
સરકારની બાકી બાંધકામો (₹ કરોડમાં)	16,000થી નીચે	2007-08 સુધીમાં 16,000થી નીચે	3,656
જાહેર ઋણ પર વ્યાજની ચૂકવણી/મહેસૂલી આવક (ટકામાં)	13.43	કોઈ લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યો નથી	17.22

સ્રોત: વર્ષ 2020-21 માટેના અંદાજપત્રીય અંદાજો અને નાણાકીય હિસાબો

રાજ્યે 'શૂન્ય' મહેસૂલી ખાધનો લક્ષ્યાંક 2011-12માં હાંસલ કર્યો હતો અને ત્યારબાદ 2019-20 સુધી મહેસૂલી પુરાંત નોંધાવી હતી. એના પછી રાજ્યે MTFPSમાં પ્રસ્તાવિત ₹ 789 કરોડના મહેસૂલી પુરાંતના લક્ષ્યાંકની સામે પ્રથમ વાર 2020-21માં ₹ 22,548 કરોડની મહેસૂલી ખાધ કરી હતી.

2020-21ના અંતે, રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની ટકાવારી રૂપે રાજકોષીય ખાધ 2.44 ટકા જેટલી રહી હતી, જે રાજ્ય સરકાર દ્વારા ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નિયત ત્રણ ટકાના લક્ષ્યાંકની મર્યાદામાં રહી હતી. રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર મધ્યમ ગાળાના રાજકોષીય નીતિવિષયક નિવેદનમાં નિયત 15.72 ટકાની સામે 18.01 ટકા રહ્યો હતો.

આમ, રાજ્ય 2020-21 દરમિયાન, MTFPS અંતર્ગત મુખ્ય રાજકોષીય માપદંડોના સંબંધમાં નિયત કરેલા પાંચ પૈકી માત્ર એક લક્ષ્યાંક એટલે કે બાકી સરકારી બાંધકામો હાંસલ કરી શક્યું હતું. 2020-21 દરમિયાન રાજ્યની ₹ 40,438 કરોડની રાજકોષીય ખાધ હતી, જે રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનના 2.44 ટકા દર્શાવે છે અને કુલ ખર્ચના 22.63 ટકા જેટલી થાય છે. મહેસૂલી

¹² ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગપ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણે નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ રાજ્ય સરકાર ધ્વારા વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ ધિરાણ ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના નુકશાનીના વળતર માં ઘટાડાને કારણે લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની લોનને જાહેર દેવા રૂપે અને બાકી જવાબદારીરૂપે અહીં ગણવામાં આવ્યું નથી.

આવકના પ્રમાણમાં જાહેર ઋણના વ્યાજની ચૂકવણીઓ (જે ઋણ ભરપાઇ કરવાની ક્ષમતાનો દર્શક છે) MTFPSના 13.43 ટકાના લક્ષ્યાંકની સામે 17.22 ટકા જેટલી રહી હતી.

1.5.2 ચાલુ વર્ષના ખરેખર મૂલ્યો સાથે MTFPSમાં અંદાજિત રાજકોષીય માપદંડોના લક્ષ્યાંકોની સરખામણી

2020-21માં રાજ્ય વિધાનસભામાં રજૂ કરવામાં આવેલા MTFPSમાં અનુમાનિત રાજકોષીય માપદંડોના લક્ષ્યાંકોની ખરેખર મૂલ્યો સાથે સરખામણી અને વધઘટનું પ્રમાણ કોઠા 1.7માં દર્શાવ્યા છે.

કોઠો 1.7: 2020-21 દરમિયાન MTFPSમાં કરેલા અનુમાનોની સરખામણીએ ખરેખર મૂલ્યો (₹ કરોડમાં)

ક્રમાંક	રાજકોષીય ચલાંકો	MTFPS મુજબ અનુમાનો	ખરેખર મૂલ્યો (2020-21)	વધઘટ (ટકામાં)
1.	કર આવક	1,05,093.60	70,266.18	(-)33.14
2.	બિન-કર આવક	14,600.00	10,492.66	(-)28.13
3.	કેન્દ્રીય કરવેરામાં હિસ્સો	26,659.86	20,218.53	(-)24.16
4.	ભારત સરકાર તરફથી સહાયક અનુદાન	16,094.00	27,178.29	68.87
5.	મહેસૂલી આવક (1+2+3+4)	1,62,447.46	1,28,155.66	(-)21.11
6.	મૂડી આવક ¹³	46,766.00	68,980.29	47.50
7.	મહેસૂલી ખર્ચ	1,61,658.07	1,50,703.58	(-)6.78
8.	મહેસૂલી ખાધ (-)/ પુરાંત (+) (5-7)	(+)789.39	(-) 22,547.92	(-)2,956.37
9.	રાજકોષીય ખાધ (-)/ પુરાંત (+)	(-)33,535.88	(-) 40,438.65	(-)20.58
10.	પ્રાથમિક ખાધ (-)/પુરાંત (+)	(-)9,664.76	(-)16,235.46	(-)67.99
11.	જાહેર ઋણ-રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો ગુણોત્તર (ટકામાં)	15.72	18.01*	14.57
12.	પ્રવર્તમાન ભાવોએ રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દર (ટકા)	10.78	0.57	(-)10.21

સ્રોત: 2020-21 માટેનું અંદાજપત્રીય પ્રકાશન નં. 30 અને નાણાકીય હિસાબો

* માલ અને સેવા કરના વળતર રૂપે મળેલી ₹ 9,222 કરોડની એક પછી એક લોનની ઋણ આવકની, કુલ બાકી જવાબદારીઓમાંથી બાદબાકી કરીને મેળવેલી રકમ.

ઉપરના કોઠામાંથી જોઈ શકાય છે એ મુજબ, MTFPSમાં કરેલા અનુમાનોની તુલનાએ 2020-21 દરમિયાન માત્ર ભારત સરકાર તરફથી સહાયક અનુદાન અને મૂડી આવકમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો હતો. 2020-21માં કર આવક, બિન-કર આવક, કેન્દ્રીય કરવેરામાં હિસ્સો, મહેસૂલી પુરાંત અને રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનના વૃદ્ધિ દરના લક્ષ્યાંક હાંસલ થયા ન હતાં.

¹³ મૂડી આવક = જાહેર ઋણની આવક + પરચુરણ મૂડી આવક + લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત

1.5.3 રાજકોષીય લક્ષ્યાંકોની સામે સિધ્ધિઓના વલણોનું વિશ્લેષણ

ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005 મુજબ, રાજ્ય સરકારે 2007-08 સુધીમાં મહેસૂલી ખાધ નાબૂદ કરવાની હતી અને ત્યારબાદ મહેસૂલી પુરાંત જાળવવાની હતી; 2008-09 સુધીમાં રાજકોષીય ખાધ રાજ્યના અનુમાનિત એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનના ત્રણ ટકા સુધી ઘટાડવાની હતી અને ત્યાબાદ એજ સ્તરે જાળવી રાખવાની હતી. નાણાકીય વર્ષ 2020-21 માટે જાન્યુઆરી 2021માં આ પાંચ ટકા સુધી વધારવામાં આવી હતી. અધિનિયમમાં વધુમાં એવી કલ્પના કરવામાં આવી હતી કે રાજ્ય સરકાર રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર 2011-12 સુધીમાં 27.10 ટકાની મર્યાદામાં લાવશે અને ત્યારબાદ તેને જાળવી રાખશે. ઉપરાંત, રાજ્ય સરકાર બાકી બાંધધરી 2007-08 સુધીમાં ₹ 16,000 કરોડની મર્યાદામાં લાવશે એવું અપેક્ષિત હતું.

ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નિયત કરેલા મુખ્ય નાણાકીય માપદંડોની તુલનાએ છેલ્લા પાંચ વર્ષ (2016-21) દરમિયાન સિધ્ધિઓના વલણનું વિશ્લેષણ કોઠા 1.8માં આપ્યું છે.

કોઠો 1.8: 2016-21 દરમિયાન અધિનિયમમાં નિયત કરેલા મુખ્ય રાજકોષીય માપદંડોના વલણનું વિશ્લેષણ

રાજકોષીય માપદંડો	અધિનિયમ માં નિયત રાજકોષીય લક્ષ્યાંકો	સિધ્ધિ (₹ કરોડમાં)				
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
મહેસૂલી ખાધ (-) / પુરાંત (+) (₹ કરોડમાં)	મહેસૂલી પુરાંત	5,946.98	5,231.61	3,211.97	1,944.85	(-)22,547.92
		✓	✓	✓	✓	✗
રાજકોષીય ખાધ (-)/ પુરાંત (+) (રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનના ટકા રૂપે)	ત્રણ ટકા ¹⁴	(-)16,480.17 (-1.41)	(-)21,366.43 (-1.61)	(-)26,365.03 (-1.75)	(-)24,581.45 (-1.49)	(-)40,438.65 (-2.44)
		✓	✓	✓	✓	✓
રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને કુલ જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર (ટકા)	27.10 ટકા	17.08	16.00	15.99	16.19	18.01 ¹⁵
		✓	✓	✓	✓	✓
બાકી બાંધધરીઓ	₹ 16,000 કરોડથી નીચે	4,804	4,834	4,699	4,462	3,656
		✓	✓	✓	✓	✓

સ્રોત: સંબંધિત વર્ષોના અંદાજપત્રીય પ્રકાશન અને નાણાકીય હિસાબો.

¹⁴ 2020-21 માટે પાંચ ટકા

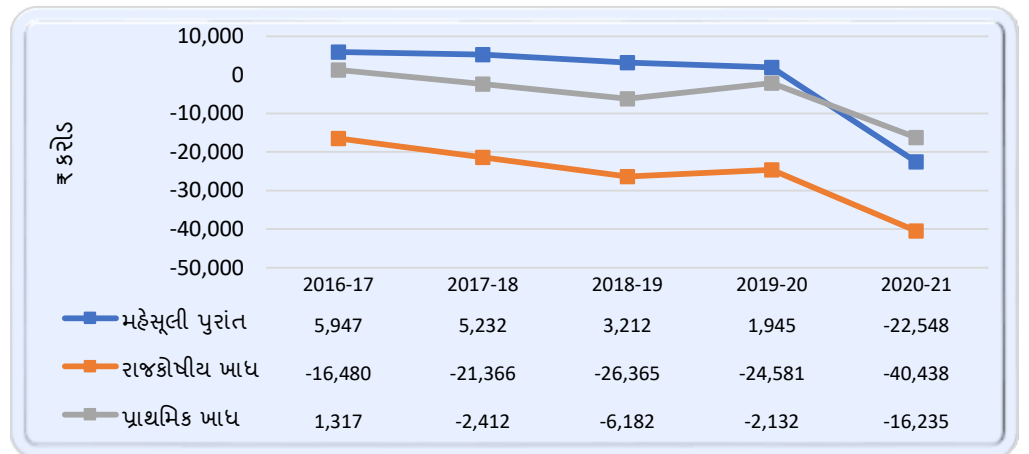
¹⁵ ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગ પ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જ કોઈ પણ ધોરણો નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ રાજ્ય સરકાર ધ્વારા વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ ધિરાણ ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના નુકશાનીના વળતર માં ઘટાડાને કારણે લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની લોનને જાહેર દેવા રૂપે અને બાકી જવાબદારીરૂપે અહીં ગણવામાં આવ્યું નથી.

ઉપર જોઇ શકાય છે એ મુજબ, રાજ્ય સરકારે 2020-21માં મહેસૂલી પુરાંત સિવાયના ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં પરિકલ્પિત તમામ ચાર મુખ્ય રાજકોષીય માપદંડો છેલ્લા પાંચ વર્ષો દરમિયાન હાંસલ કર્યા હતાં.

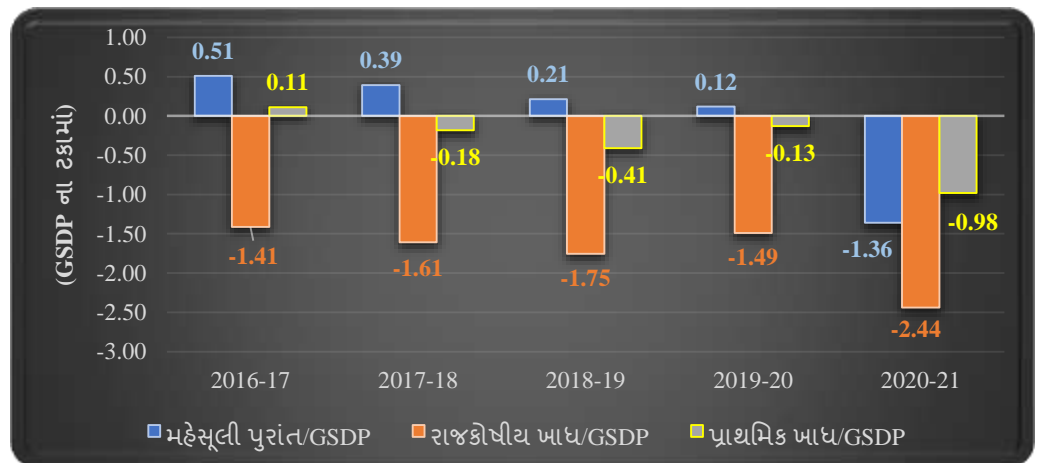
નાણાકીય હિસાબો અનુસાર કુલ જાહેર ઋણ અને રાજ્યના ધરેલું ઉત્પાદનનો ગુણોત્તર 18.57 ટકા છે. જો કે, અસરકારક ઋણ અને રાજ્યના ધરેલું ઉત્પાદનનો ગુણોત્તર (18.01 ટકા) ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગ પ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણો નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ રાજ્ય સરકાર ધ્વારા વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ એક પછી એક લોનને ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના નુકશાનીના વળતરમાં ઘટાડાને કારણે લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની લોનને બાદ કરીને ગણવામાં આવ્યું છે.

પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે (2016-21) પુરાંત/ખાધના વલણો આલેખ 1.3માં; રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સાપેક્ષે પુરાંત/ખાધના વલણો આલેખ 1.4માં; અને રાજકોષીય જવાબદારીઓ અને રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનના વલણો આલેખ 1.5માં આપ્યા છે.

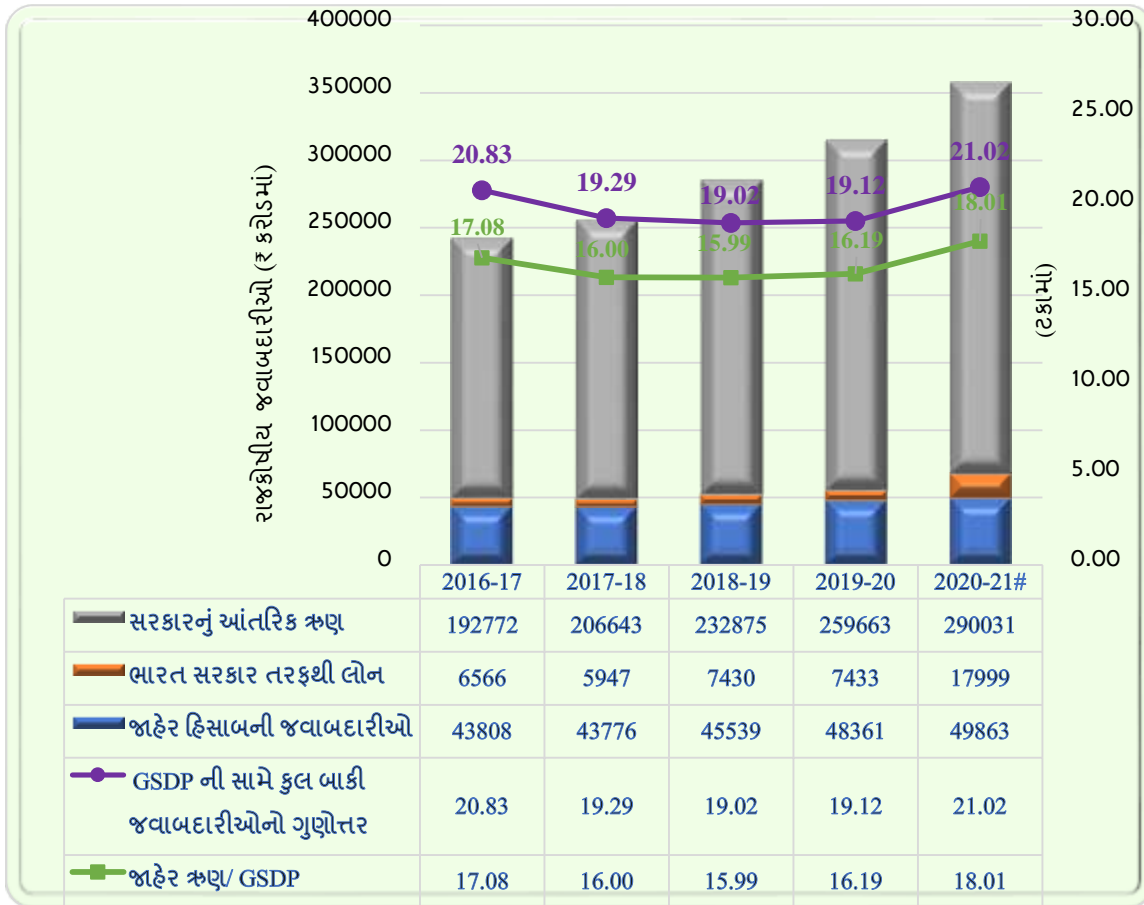
આલેખ 1.3: પુરાંત/ખાધના વલણો

આલેખ 1.4: રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની સાપેક્ષે પુરાંત/ખાધના વલણો

આલેખ 1.5: રાજકોષીય જવાબદારીઓ અને રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનાવલણો

ભારત સરકારના ખર્ચ વિભાગ પ્રમાણે, નાણા પંચ, વગેરે દ્વારા જે કોઈ પણ ધોરણે નિયત કરવામાં આવે તે હેઠળ રાજ્ય સરકાર ધ્વારા વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા (Special window) અંતર્ગત લેવામાં આવેલ ધિરાણ ઋણ નહિ ગણવામાં આવે. આથી, માલ અને સેવા કરના વળતરમાં ઘટાડાને કારણે લેવામાં આવેલ ₹ 9,222 કરોડની એક પછી એક લોનને જાહેર દેવા રૂપે અને બાકી જવાબદારીરૂપે અહી ગણવામાં આવ્યું નથી.

1.6 ઓડિટમાં તપાસ બાદ ખાધ અને કુલ ઋણ

રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિનું વધુ સારું ચિત્ર રજૂ કરવા માટે, મહેસૂલી ખર્ચને મૂડી ખર્ચ તરીકે વર્ગીકૃત કરવાનું અને અંદાજપત્રની બહારની નાણાકીય વ્યવહારો હાથ ધરવાનું વલણ હોય છે.

1.6.1 ઓડિટમાં તપાસ બાદ ખાધ

મહેસૂલી ખર્ચનું મૂડી ખર્ચ તરીકે ખોટું વર્ગીકરણ અને અંદાજપત્રની બહારના વ્યવહારો ખાધના આંકડાઓને અસર કરે છે. ઉપરાંત, સ્પષ્ટ જવાબદારીઓ વિલંબિત કરવી, સેસ/રોયલ્ટી સંચિત નિધિમાં જમા ન કરવી, નવી પેન્શન યોજના, ડ્રબ્બત અને વિમોચન ભંડોળમાં (redemption funds) ઓછો ફાળો જમા કરવો, વગેરે પણ મહેસૂલી અને રાજકોષીય ખાધના આંકડાઓને અસર કરે છે. ખાધના વાસ્તવિક આંકડા મેળવવા માટે, આવી અનિયમિતતાઓની અસરને ઉલટાવવી જરૂરી છે.

કોઠો 1.9 રાજ્ય સરકાર દ્વારા 2020-21 દરમિયાન ભંડોળમાં ફાળો ઓછો જમા કરવો/ન કરવો અને અયોગ્ય વર્ગીકરણ/નોંધણી હિસાબમાં લીધા બાદની ખરેખર પુરાંત/ખાધની આકારણી કરે છે.

કોઠો 1.9: ખરેખર મહેસૂલી અને રાજકોષીય ખાધ

વિગતો	મહેસૂલી પુરાંત પર અસર [ઓછી દર્શાવેલ(-) / અધિક દર્શાવેલ(+)] (₹ કરોડમાં)	રાજકોષીય ખાધ પર અસર (ઓછી દર્શાવેલ) (₹ કરોડમાં)
મહેસૂલના બદલે મૂડી વિભાગમાં નોંધવામાં આવેલી રોકડ સહાયકી	(+) 36.38	-
વ્યાજની જવાબદારીઓ અદા ન કરવી	(+) 137.74	(+) 137.74
સંચિત રૂબત ભંડોળમાં રાજ્ય સરકારના ફાળામાં ઘટ ¹⁶	(+) 10,433.73	(+) 10,433.73
લેબર સેસની તબદીલી ન થવી	(+) 337.08	(+) 337.08
અનુદાન 9માં મહેસૂલી ખર્ચનું મૂડી ખર્ચ તરીકે અયોગ્ય વર્ગીકરણ	(-) 230.68	-
અનુદાન 9ના મૂડી વિભાગ હેઠળ હેતુ સદર 6000 "અન્ય મૂડી ખર્ચ" માં અયોગ્ય વર્ગીકરણ	(+) 263.68	
કુલ	(+) 10,977.93	10,908.55

સ્રોત: વર્ષ 2020-21 માટેના નાણાકીય હિસાબો

ભારતીય હિસાબી ધોરણો (IGAS)-2 નિયત કરે છે કે સહાયક અનુદાનની નોંધ મહેસૂલી ખર્ચ હેઠળ કરવી જોઈએ. આમ છતાં, રાજ્ય સરકારે સહાયકીને લગતી ₹ 36.38 કરોડની અંદાજપત્રીય જોગવાઈ કરીને તેના ખર્ચની¹⁷ નોંધ અયોગ્ય રીતે મહેસૂલ વિભાગના બદલે મૂડી વિભાગમાં કરી હતી.

ઉપરના કોઠામાંથી જોઈ શકાય છે તે મુજબ, વર્ષ દરમિયાન ₹ 10,977.93 કરોડ જેટલી મહેસૂલી ખાધ ઓછી દર્શાવાઈ હતી. ઉપરાંત, 2020-21માં રાજકોષીય ખાધ ₹ 10,908.55 જેટલી ઓછી દર્શાવાઈ હતી. આમ, 2020-21 દરમિયાન, જો ફાળો ન આપવો/ઓછો આપવો, જવાબદારીઓ અદા ન કરવી અને અયોગ્ય વર્ગીકરણની બાબતોની અસર ધ્યાને લેવામાં આવે તો રાજ્યની ખરેખર મહેસૂલી ખાધ¹⁸ ₹ 33,525.85 કરોડે આવીને ઉભી રહેત.

1.6.2 ઓડિટ ચકાસણી બાદ - કુલ જાહેર ઋણ

જાહેર ક્ષેત્રના ઋણમાં, તેની વ્યાપક અર્થમાં વ્યાખ્યા પ્રમાણે સમાવેશ થાય છે:

- સરકાર (કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સરકારો, સામાજિક સુરક્ષા ભંડોળો અને અંદાજપત્ર બહારના ભંડોળો સહિત);

¹⁶ ₹ 10,433.73 કરોડ = ₹ 15,772.80 કરોડ (વર્ષ 2019-20 માટેની રાજ્યની જવાબદારીઓના 5 %)- ₹ 5,339.07 કરોડ સંચિત રૂબત ભંડોળની બંધ સિલક

¹⁷ પ્રકરણ 3નો ફકરો 3.3.6 જુઓ.

¹⁸ (-) ₹ 22,547.92 કરોડ (-) ₹ 10,977.93 કરોડ

- બિન-નાણાકીય જાહેર સાહસો; અને નાણાકીય જાહેર સાહસો (કેન્દ્રીય બેંક સહિત);
- સરકારની લાંબી મુદતની જવાબદારીઓ, જેવી કે ભંડોળ પૂરુ પાડવામાં આવ્યું ન હોય એવી સામાજિક સુરક્ષા ભંડોળોની જવાબદારીઓ (જ્યારે તેમને સામાન્ય સરકારી ઋણના ભાગ તરીકે સ્પષ્ટપણે માન્યતા ન મળી હોય); અને
- જાણીતી અને અપેક્ષિત આકસ્મિક જવાબદારીઓની માન્યતા (જેવી કે, નાણાકીય સંસ્થાઓની ચાલુ પુનર્ચનામાંથી અથવા જાહેર-ખાનગી ભાગીદારીઓ જેમાં માંગણા અથવા અન્ય બાંધારીઓની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ગઈ છે અથવા શરૂ થવાની તૈયારી છે તેમાંથી).

આદર્શ રીતે, ઋણનું ટકાઉપણું જાણવા માટે જાહેર ઋણ વ્યાપકપણે આવરી લેવાય તે મહત્વનું છે. વધુમાં, એકંદર ઋણ એ યોગ્ય ધારણા છે કારણ કે તે સરકાર જેના માટે બંધાયેલી છે તે ઋણ અદા કરવાની જવાબદારીઓ માટે નાણા પૂરા પાડવાનું ભારણ આકારે છે. રોકડ નાણાકીય અસ્ક્યામતો ઋણ ખમવાનું જોખમ (જેવી કે ચલણ અથવા પક્વતાની વિસંગતતાઓ અને સરકારની સામાન્ય કામગીરી માટે અસ્ક્યામતોનું કેટલુંક લઘુત્તમ સ્તર જરૂરી હોય છે માટે) ઘટાડે છે પરંતુ નાબુદ કરી શકતી નથી.

ગુજરાત રાજ્ય “કુલ બાકી ઋણ/જવાબદારીઓ” ની વ્યાખ્યામાં માત્ર રાજ્યના સંચિત નિધિ અને જાહેર હિસાબ પરની જવાબદારીઓનો સમાવેશ કરે છે. જ્યારે બીજી બાજુ, આંધ્ર પ્રદેશ, કર્ણાટક અને હરિયાણા “કુલ જવાબદારીઓ” ની વ્યાખ્યામાં સંચિત નિધિ અને રાજ્યના જાહેર હિસાબ પરની જવાબદારીઓ ઉપરાંત, જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો દ્વારા લેવામાં આવેલ ઋણ, વિશેષ હેતુ માટેના સાધનો અને બાંધારીઓ જેમાં મુદ્દલ અને/અથવા વ્યાજની ચૂકવણી રાજ્યના અંદાજપત્રમાંથી થતી હોય એવા સમકક્ષ, એ બધા સાધનોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

એવું જોવામાં આવ્યું હતું કે ગુજરાત રાજ્ય મૂડીરોકાણ લિમિટેડે (GSIL) રાજ્ય સરકારના નિર્દેશો (જુલાઈ 2018) મુજબ ગુજરાત રાજ્ય પેટ્રોલિયમ નિગમ લિમિટેડના (GSFC) ₹ 6,000 કરોડના નોંધાયેલા બિન-રૂપાંતરિત ડિબેન્યર હસ્તગત કર્યા હતાં. વધુમાં, રાજ્ય સરકારે આ બિન-રૂપાંતરિત ડિબેન્યર પર વ્યાજની ચૂકવણી અને મુદ્દલની પરત ચૂકવણીમાં ગુજરાત રાજ્ય મૂડીરોકાણ લિમિટેડને મદદ અંગે કરવા માટે ઠરાવ કર્યો હતો. તદનુસાર, 2019-20 અને 2020-21 દરમિયાન, ઊર્જા અને પેટ્રોકેમિકલ્સ વિભાગ દ્વારા આ બિન-રૂપાંતરિત ડિબેન્યર પરના વ્યાજની ચૂકવણી પેટે અનુક્રમે ₹ 564.69 કરોડ અને ₹ 533.55 કરોડનો ખર્ચ નોંધવામાં આવ્યો હતો. આમ, આ બિન-રૂપાંતરિત ડિબેન્યર પર વાર્ષિક વ્યાજની ચૂકવણીથી રાજ્યના પ્રતિબદ્ધ મહેસૂલ ખર્ચમાં વધારો થયો છે.

રાજ્ય સરકારે મુદ્દલ અને/અથવા વ્યાજની ચૂકવણી રાજ્યના અંદાજપત્રમાંથી કરવાની હોય તે બાંધારીઓ સહિત જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો અને વિશેષ હેતુના સાધનો અને અન્ય સમકક્ષ સાધનો દ્વારા લેવામાં આવેલા ઋણ “કુલ બાકી ઋણ/જવાબદારીઓ”માં દર્શાવવા માટે વિચારવું જોઈએ. આને લીધે હિસાબોને પારદર્શિતા પ્રદાન થશે અને એકમો દ્વારા ચૂક થાય તો ચોખ્ખી જવાબદારીઓ નક્કી કરવામાં રાજ્ય સરકાર માટે સુગમતા રહેશે.